

**ЧАНД СУХАН ДАР БОРАИ
МАВҶЕИ МУАРРАБОТ ДАР
ФАРҶАНГИ “ДОНИШНОМАИ
ҚАДАРХОН”**

**НЕКОТОРЫЕ
СООБРАЖЕНИЯ О МЕСТЕ
АРАБИЗОВАННОЙ ЛЕКСИКИ В
СЛОВАРЕ “ДОНИШНОМАИ
КАДАРХОН”**

**SOME CONSIDERATIONS ON
THE PLACE OF ARABIZED
VOCABULARY IN THE
DICTIONARY “DONISHNOMAI
KADARKHON”**

Хочаева Муқаддас Олимовна, н.и.ф.,
дотсенти кафедраи забони тоҷикии
МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров”
(Хучанд, Тоҷикистон)

Ходжаева Муқаддас Олимовна,
канд.филол. наук, доцент кафедры
таджикского языка ГОУ “ХГУ им. акад.
Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

Khojaeva Mukaddas Olimovna, candidate of
Philology, associate professor of Tajik language
department under the SEI “KhSU named after acad.
B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
e-mail: khochayeva@mail.ru

Инъикос ёфтани вожаҳои муарраб дар фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикии асрҳои XI-XV мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Зикр гардидааст, ки ҳарчанд вожаҳои муарраб дар ҳамаи ҳафт фарҳанги дар садаҳои X-XV дар Хуросону ишбҳи қораи Ҳинд таълифишуда ба назар мерасанд, ҳуди истилоҳҳои таъриб ва муарраб дар ин фарҳангҳо ба нудрат истифода шудаанд. Вожаҳои муарраби дар “Донишномаи Қадархон” дарҷ шуда асосан бо усули табдил ва иловаи ҳарф созмон ёфтаанд. Муаллиф дар баъзе мавридҳо дар моддаи лугавӣ ҳам гунаи асл ва ҳам гунаи муаррабро овардааст. Вожаҳои муаррабро аз ал-Форуқӣ беиштар бо муродифоти тоҷикӣ, ҳиндӣ, араби онҳо шарҳ додааст. Аз лиҳози баромад аксари муарработ аз забони форсии тоҷикӣ, аҳёнани аз сурёни, юнони ва санскрит ба забони арабӣ гузаштаанд.

Калидвожаҳо: фарҳангнависиҳои форсии тоҷикӣ, фарҳангҳои садаҳои XI- XV, “Донишномаи Қадархон”, фарҳанги муарработ, таъриб, ал –Форуқӣ, усули табдили ҳарф, усули иловаи ҳарф

Рассмотрена проблема отражения арабизованной лексики (муарработ) в толковых персидско - таджикских словарях XI-XV веков. Отмечается, что, хотя арабизованная лексика встречается во всех семи толковых словарях XI-начала XV века, составленных в Хорасане и на Индийском субконтиненте, сами термины **муарраб** (арабизованный) и **таъриб** (арабизация) очень редко используются в указанных лексикографических трудах. Арабизованная лексика, встречающаяся в словаре “Донишномаи Кадархон”, в основном образована по принципу трансформации согласных и добавления согласного в конце слова. В некоторых случаях автор словаря приводит в словарных статьях и исконную и арабизованную форму. Очень часто арабизованную лексику аль-Форуки разъясняет с помощью таджикских, индийских, арабских синонимов. С точки зрения происхождения, большинство арабизованной лексики в словаре “Донишномаи Кадархон” является исконно таджикской, хотя в нём встречаются сирийские и греческие слова, а также слова из санскрита.

Ключевые слова: персидско-таджикская лексикография, словари XI- XV вв., аль – Форуки, словарь “Донишномаи Кадархон”, арабизованная форма (муарраб), арабизация (таъриб), трансформация букв, добавление букв

The article examines the problem of reflecting Arabized vocabulary (muarrabot) in explanatory Persian-Tajik dictionaries of the 11th-15th centuries. It is noted that, although Arabized

vocabulary is found in all seven explanatory dictionaries of the 11th to early 15th centuries, compiled in Khorasan and the Indian subcontinent, the terms *muarrab* (Arabized) and *ta'rib* (Arabization) themselves are not used in the aforementioned lexicographic works. The Arabized vocabulary found in the "Donishnomai Kadarhon" dictionary is primarily formed by the transformation of consonants and the addition of a consonant at the end of a word. In some cases, the dictionary's author provides both the original and Arabized forms in its entries. Al-Foruqi often explains Arabized vocabulary using Tajik, Indian, and Arabic synonyms. In terms of origin, most of the Arabized vocabulary in the "Donishnomai Kadarkhon" dictionary is native Tajik, although it does contain Syriac, Greek, and Sanskrit words.

Key-words: Persian-Tajik lexicography, 11th-4th century dictionaries, al-Foruqi, Donish-nomai Kadarkhon dictionary, Arabized form (*mu'arrab*), Arabize (*ta'rib*), letter transformation, letter addition

Яке аз роҳҳои бойшавии таркиби луғавии забон дар баробари истифодаи имкониятҳои дохили аз забонҳои дигар ба вом гирифтани вожаҳо мебошад. Ба гуфти Маликушшуаро Баҳор, “Дар олам забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро барканор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз ба мардуми дигар омезиш намекунад ва ин низ муҳол аст. Чӣ ба василаи тичорат ва сафар ва муошират ва, ҳатто, ба василаи шунидани афсонаву ривоёти милали дигар луғоте аз он мардум нуфуз мекунад ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои луғатҳои дохил аст” (1, с.134). Табиист, ки забони аз лиҳози имкониятҳои калимасозӣ неруманде мисли забони арабӣ низ дар тӯли таърихи дуру дарози мавҷудият калимаҳои зиёдеро аз дигар забонҳои дунё ба вом гирифтааст, ки онҳоро дар забони арабӣ “муарработ” меноманд. Чунон ки мутахассисон таъкид менамоянд, “... араб аз забони форсӣ бештар луғат гирифтааст, то аз соири милал ва ҳамин роҳ аст, ки айммаи луғати араб ҳар гоҳ дар асри луғате аз луғоти ғайриарабӣ тардид кунанд, ки аз қучост онро аз луғати форсӣ донанд ва форсӣ шуморанд...” [1, с.138-139]). Мавҷудияти муарработ боиси иншо шудани як қатор фарҳангномаҳои гардидааст, ки бо номи фарҳангҳои муарработ ё муъработ маъруфанд.

Роҷеъ ба муарработ дар забоншиносии муосири тоҷик қорҳои муайяне ба сомон расидаанд, ки тавсифи онҳо дар рисолаи номзодии Алиева Ф.Н. омадааст ва бинобар ин ҳоҷат ба такрори он нест [3, с.3-5]. Ҳамчунин дар мақолаҳои Қурбонова С. З. тавсифи пажӯҳишҳои охири олимони эронӣ ва фарҳангҳои махсуси муарработ, ки ба забони арабӣ таълиф гардидаанд пешниҳод шудааст, ки маълумоти рисолаи номзодии Ф. Алиеваро пурратару комилтар мегардонад [2]. Дар баъзе рисолаҳои илмӣ ба фарҳангшиносии форсӣ тоҷик бахшида шуда низ маълумоти мухтасар дар бораи истифодаи муарработи фарҳангномаҳои гуногун оварда шудааст [4, с.115-118].

Лозим ба таъкид аст, ки аз лиҳози овардани калимаҳои муарраб фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар давраи аввали фарҳангшиносии форсӣ тоҷикӣ, ё аниқтараш то қарни XVII муаллифони фарҳангҳо ҳарчанд вожаҳои муаррабро ҳам дар моддаҳои луғавӣ ва ҳам дар қисми шарҳи луғатномаҳо меоранд, вале ба муарраб будани онҳо ишора намекунад. Маъмулан дар аксари фарҳангҳои тафсирие, ки дар садаи XVII ва минбаъд таълиф гардидаанд, муаллифон муарраб будани вожаҳо махсус таъкид мекунад ва дар баъзе мавридҳо таҳқиқи мухтасарро дар бобати муарработ ба субут мерасонанд. Бино ба таъкиди муҳаққиқи фарҳангшиносии форсӣ тоҷикӣ Ҳ.Раупов ба таври махсус қайд намудани калимаҳои муарраб аз “ФҶ” оғоз ёфтааст (4, с.115). Ин равиш, яъне таъкид кардани муарраб будани вожа, табиист, ки дар осори манзуму мансури адабии дигар мушоҳида намешавад. Бино бар ин таҳқиқи фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ дар ин самт метавонад дар бораи роҳи усулҳои вуруди муарработ ба забони тоҷикӣ, дараҷаи истеъмоли

онҳо дар забони тоҷикӣ дар асрҳои мухталиф ва дигар масъалаҳо равшанӣ андозад. Бидуни таҳқиқи инъикоси муарработ дар фарҳангомаҳои алоҳида манзараи умумии истифодаи вижагӣҳои чунин воҳидҳои лексикӣ дар забони тоҷикӣ имконнопазир аст.

Дар мақолаи ҳозир тасмим гирифта шуд, ки масъалаи инъикоси муарработ дар фарҳанги тафсирии аввали қарни ХУ “Донишномаи Қадархон”-и Ашраф ибни Шараф ал- Музаққир ал-Форукӣ ба риштаи таҳлил кашида шавад. То чое, ки нависандаи ин сатрҳо иттилоъ дорад, дар бораи хусусиятҳои истифодаи муарработ дар фарҳангҳои тафсирии давраи аввали фарҳангшиносии форсу тоҷик – асрҳои XI-XV умуман ва вижагӣҳои қорбасти муарработ дар “ДҚ”⁴ хусусан таҳқиқоти алоҳида иҷро нашудааст, ки муҳимияти мавзуи мавриди омӯзиш аз ҳамин нукта бармеояд.

Ҳини таҳқиқи равиши таърихӣ ва анъанаҳои муосири забоншиносии тоҷикӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Олимони мухталифе, ки ин ё он ҷанбаи муарработро дар асарҳои худ мавриди баррасӣ қарор додаанд, таърифҳои гуногуни ин ҳодисаи забониро пешниҳод кардаанд. Вале, ба назари мо, таъриферо, ки муаллифи аввалин “Рисолаи муарработ” дар таърихи фарҳангшиносии форсу тоҷик Абдуллаҳи Татавӣ пешниҳод кардааст, таърифи комил ва фарогири ҳамаи ҷанбаҳои истилоҳи мазкур шуморидан мумкин аст: **“Бидон, ки таъриб истеъмол кардани лафзи ғайриарабӣ аст дар каломии араб ва қорӣ кардани аҳкоми лафзи арабӣ бар он, аз танвин ва лами таъриф ва монанди он. Пас агар монанди он лафз дар вазну ҳуруф дар каломии араб омада бошад, бияйниҳи нақл кунанд ва аҳкоми арабият аз танвин ва лами таъриф ва ғайри он бар он қорӣ кунанд, чун лафзи нард ва бахт ва монанди он ва ин нодир аст. Ва гоҳе ҳарфе аз он бадал кунанд, ки ба ҳарфе, ки дар он луғат наёмада, то далолат кунанд, ки аз он луғат баромада ва дар луғати араб дохил шуда ва агар бар он вазн ва ҳуруф дар каломии араб наёмада бошад, онро тағйир диҳанд ва тағаййур ё ба табдили ҳаракат ва сукун аст фақат ё ба табдили ҳарф ё ба исқот ё ба зиёда ё ба ташдид ва таҳфиф ё ба тақлиби ҳарфе маконӣ ҳарфе ё ба иҷмои ду қисм ва се қисм ва зиёда бар он”** [6, с. 9-10].

Сипас мутобиқи таърифи боло Рашидӣ бо мисолҳои табдили ҳаракат, табдили сукун, табдили ҳарф, исқот, яъне партофтани ё ҳазф ва зиёда ё иловашавиро шарҳ дода, дар ҳафт қоида ва як ташбеҳ қоидаҳои аз ҳама пахншудаи таърибро баён мекунад.

Пеш аз он ки бевосита ба таҳлили муарработи “ДҚ” шуруъ намоем, зикр кардан лозим аст, ки дар фарҳангомаҳо овардани гунаи муарраби вожаҳо ҳанӯз дар аввалин луғати тафсирии то рӯзгори мо расида – “Луғати фурс” ба мушоҳида мерасад. Ба ибораи дигар метавон гуфт, ки ба ин анъана Асадии Тӯсӣ замина гузоштааст. Масалан: фанҷ-фанк бошад [7,с.93]; оранҷ – бандгоҳи даст бувад, ки пайвастанӣ соид бувад зери бозу [7,с.94].

Фарҳангшиногори минбаъда анъанаи Асадии Тӯсиро идома додаанд. Дар “СФ” миқдори муарработ афзудааст: норанҷ-норанҷ бувад [8, 220], найранҷ – ҳила ва афсӯс бошад ва сеҳр бувад [220], гунҷишк – бунҷишк бувад ва араб онро “усфур” хонад [8,204], шангарф – шанҷарф бувад [8, 186], тарёк-тарёк бошад [8, 193], зок-зоч бошад [8, 198], соранҷ – мурғак бошад кӯчак [8, 65]. Чунин мисолҳо аз фарҳангҳои “ФҚ”, “ҲҶ”, “МҚ”, “ДА” низ овардан мумкин аст. Дар “ДҚ” миқдори муарработ нисбатан бештар аст.

Дар фарҳангҳои тафсирии асрҳои XI-XIV, аз ҷумла дар “ЛФ”, “СФ”, “ФҚ”, “МҚ”, “МФ”, “ДА” ва “ДҚ” истилоҳҳои таъриб ва муарработ ба нудрат дучор мешавад. Ҳарчанд аз мисолҳои, ки дар боло овардем, бе ҳеҷ шакку шубҳа метавон гуфт, ки ҳамаи муаллифони фарҳангомаҳо ҳодисаи таърибро медонистанд ва, тасодуфӣ нест, ки дар баъзе моддаҳои луғавӣ гунаи аслии вожаҳо оварда, бо гунаи муарраби онҳо шарҳ додаанд.

⁴ Рӯйхатти ихтисораҳо дар охири мақола, пеш аз пайнавишт оварда шудааст.

Нахустин шахсе, ки дар таърихи фарҳангшиносии форсу тоҷик “Рисолаи муарработ” таълиф кардааст, Абдуррашиди Татавӣ мебошад. Ин маъниро худӣ Рашидӣ низ таъкид кардааст: “... алфози муарраб дар Куръон ва ҳадис ва каломӣ ақибӣ воқеъ аст ва шарҳу забти он дар ҳеҷ китобе ба истифода ва истиқсо ба назар наомад” [6, с.9].

Дар “ДҚ”-и ал-Форукӣ, ки дар сарзамини Ҳиндустон 20-уми июни соли 1405 таълиф ёфтааст ва яке аз аввалин фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикии шибҳӣ қораи Ҳинд ба шумор меравад, бино ба маълумоти С.И.Баевский 2419 воҳиди луғавӣ шарҳ дода шудааст (10,с.61). Аз байни ин миқдор вожаҳо мо бо 30 вожаи муарраб дучор шудем.

Дар поён муарработи дар фарҳанги “ДҚ” ба мушоҳида расидаро тибқи таснифи Абдуррашиди Татавӣ ба риштаи таҳлил мекашем.

1. Муарработе, ки дар натиҷаи табдил пайдо шудаанд. Лозим ба таъкид аст, ки Рашидӣ дар “Рисолаи муарработ” ҳам табдили ҳаракати ҳуруф ва ҳам табдили ҳарфҳоро зикр кардааст. Дар мисолҳои аз “ДҚ” гирдовардаи мо муарработ асосан бо роҳи табдили ҳарфҳо сохта шудаанд:

- Табдили **бо** ба **ҷим**:

Асфедоч – сапедии арзизро гӯянд (35а)⁵. Дар “ДҚ” дар ин калима алиф бо фатҳа сабт шудааст, вале дар фарҳангҳои дигар, аз ҷумла дар “БҚ” ва “ЛД” алиф бо касра омадааст ва ҳамин гунааш саҳеҳ аст: “Исфедоч муарраби исфедоб аст...” [11, 1,94].

- Табдили **гоф** ба **ҷим**:

Найранҷ – афсун ва сеҳр бувад (32а). Дар ақсарияти фарҳанги тафсирии қуруни вусто ва ФЗТ муарраби **найранг** будани вожаи мазкур сабт гардидааст.

Гавз – **ҷавз** бувад (76б). “... ба суқуни сонӣ (яъне гавз) гирдакнро гӯянд, ки муарраби он ҷавз аст” [11,ч.3,с.40].

Гулнор ва **ҷулнор** – анорро гӯянд (56 б). “... гулнор – шуқуфа ва гули анорро гӯянд... ва муарраби он ҷулнор бошад [11,ч.3,с.31]. Возеҳ аст, ки дар шарҳи маънои вожаи мавриди зикр дар “ДҚ” иштибоҳ рафтааст.

Марзангӯш ва **марзанҷӯш** – ба Ҳиндӣ مرو گۆш [82 а-82 б].

Манҷ – **манг** бувад (33 а). Дар “ДҚ” ин моддаи луғавӣ дар гунаи **мач** омадааст, ки яқинаи саҳулқалавми котиб аст. Дар фарҳангҳои дигари тафсирий **манҷ** чун гунаи муарраби манг зикр шудааст.

Зоч – **зоғро** гӯянд (38а). Дар “БҚ” омадааст: “Зоч муарраби зог аст...” [11,ч.2,с.87].

Табдили то-и манқута ба то-и муаллаф ва коф ба қоф:

Талқ абҳарро гӯянд (97 а). Дар “ҒЛ” чунин омадааст: “Талқ ... навъе аз санг, ки сафеду барроқ ва табақ ба табақ бошад, онро абрак низ гӯянд” [12,ч.2,с.28]. Дар моддаи “Абрак” муаллифи “ҒЛ” чунин овардааст:

“Абрак – навъе аз санг, ки сафед ва барроқ ва табақ ба табақ бошад. Зоҳиран муарраби абрак аст, чун дар табақ ба табақ будан ба абр мушобеҳ аст; лиҳозо абрак ба қофи тасғир исми он санг шуда ё он, ки исми тағзил аст аз бурук, ки ба маънои дурахшидан бошад [12,ч.1,с.32].

Мураттиби “Вожаёб” менависад: “Талқ порсии тозигашта, талқ [13.2,1092].

Табошир Ҳиндӣ بنسوجان گۆш (58 б). Муаллифи “ҒЛ” мегӯяд: “Табошир طباشير (бо тои манқута) форсӣ гоҳе инро муарраб карда, табошир (бо тои муаллаф) гӯянд [12,1, с.179].

⁵ Ҳамаи мисолҳо аз фарҳанги “Донишномаи Қадархон”, ки тавсифи китобиносии он дар пайнавишт таҳти шумораи 5 омадааст, оварда мешаванд. Бинобар ин минбаъд дар ҳилолаи танҳо саҳифаи китоб зикр мегардад.

2. **Муарработе, ки тибқи қондаи зиёда ё иловашавии ҳарф ба вучуд меоянд.** Бино ба гуфти Абдуррашиди Татавӣ, “ҳо”-и мухтафӣ, ки дар охири каламоти форсӣ воқеъ шавад, ба ҷим ё ба коф бадал кунанд” [6,с.10].

- *Зиёда шудани ҳарфи ҷим:*

Шираҷ – равғани тозаро гӯянд (33 а). Дар “БК” ин вожа ба тариқи зайл шарҳ дода шудааст: “Шираҷ – муарраби шира аст, ки равғани кучид бошад...” [11,2,с.244]. Дар моддаи “шира”-и ҳамин фарҳанг низ таъкид шудааст, ки “шира” равғани ширбаҳтро низ гӯянд, ки равғани кунҷид бошад ва муарраби он шираҷ аст...” [11,2,с.245].

Нишостаҷ – нишостаро гӯянд (33 а). Мураттиби “В” менависад: “Нишостаҷ порсии тозигаштаи нишоста аст” [13,3,с.2027]. Дар забони тоҷикии муосир ба ҷойи нишоста оҳор/оҳарро кор мефармоянд, вале дар байни мардум бештар вожаи иқтибосии крахмал роиҷ аст. Ҳарчанд то ҳол дар забони тоҷикӣ вожаю ибораи “оҳарӣ”, “нави оҳарӣ” ба маънои либоси нави то ҳол напӯшида дар истеъмол мебошад.

Ҳалилаҷ – ҳалила бувад (35 а). Дар бораи ин вожа Абурайҳон Берунӣ чунин навиштааст: “Ҳалиларо ба луғати румӣ ҳалилакун ва ба сурёни ҳалилақо ва ба ҳиндуӣ ҳарло гӯянд. Ҳалила навъи дарахтест, ки меваи онро дар тиб истифода мебаранд” [14, с.457].

- **Илова шудани ҳарфи коф:**

Сармак – сурма бувад (96 б). Дар “БК” омадааст: “Сармак – навъе аз сабзӣ бошад; ва шӯргиеҳе низ ҳаст ... муарраби он сармак бошад” [11,2,с.154]. Соҳиби “В” низ дар таъйиди ин ақида зикр кардааст, ки “Сармак порсии тозигашта, сармак аз гиёҳҳои дорӯӣ аст (Онандроҷ). [13,2,с.879]. Бино ба қайди “ФФР” вожаи сармак дар шакли **салма** ба маънои “лебеда” дар забони муосири форсӣ истифода мешавад [15, 2,с. 55]. Дар “СРЯ” вожаи лебеда чун алафи бегонае, ки киштзорро зер мекунад, маънидод шудааст [16, с.311]. Бино бар ин метавон гуфт, ки дар шарҳи маънои ин вожа муаллифи “ДК” ба иштибоҳ роҳ додааст.

Шоҳдонак – шаҳдоноро гӯянд (97 б). Ин вожа дар “БК” низ мазкур аст: “Шоҳдона – тухми бангро гӯянд ва ба арабӣ канаб хонанд ва муарраби он **шоҳдонаҷ** бошад ва **шоҳодонак** ҳам ба назар омадааст” [11,2,с.201].

Розиёнаҷ – волони бузург (35 а). Дар “Рисолаи муарработ” низ мазкур аст: “Розиёнаҷ муарраби розиёна [6, 27]. Абурайҳони Берунӣ дар “Сайдана” менависад, ки “Розиёна тухме аст монанд ба тухми кашнич, онро ба порсӣ розиёна ва бодиён гӯянд [14, с.219]. Муаллифи “БК” талаффузи дигари ин вожаро овардааст: “Розиём бар вазн ва маънои бодиён аст, ки розиёна бошад ва муарраби он розиёнаҷ аст” [11,2,с.59].

Амлаҷ – омула бувад (35 а). Дар “БК” **омула** чунин ташреҳ шудааст: “Давоест касируннафъ ва муарраби он омулаҷ бошад” [11,1,с.61]. Абурайҳони Берунӣ менависад, ки амлаҷро ба луғати ҳиндӣ **амла** гӯянд ва он дарахтест ба ҳайъат бузург” [14, қ.1,с.81-82].

Ябруҷ – гиёҳе аст беҳи ӯ сурати одаӣ дорад, ба ҳиндӣ **لکھمنی** ва **لکھمنّا** гӯянд (35 б). Дар “СС” гунаи дигари вожа мазкур аст. Ямру – мардумгӣҳ бувад; ва онро сатранг ва сойзанақ ва гиёҳи сагкан низ гӯянд; ва ябруҳ муарраби ӯст” [17,с.373]. Соҳиби “БК” гунаи дигари ин вожаро оварда аст: “Ябруҷ... ба маънии мардумгӣҳ бошад ва беҳи луффоҳ аст; ва баъзе гӯянд луффоҳ меваи ябруҷ аст; ва дар ҷойи дигар ба ҳамин маънӣ ба ҷойи **ҷим хо-и бенуқта** ва ҷойи ҳарфи аввал **бо-и абҷад** (яъне бабрӯҳ) дохили луғоти арабӣ навишта буданд ва асаҳ ин аст [11,3,с.213]. Ҳамин муаллиф гунаи сеवуми вожаи мавриди назарро низ зикр кардааст: “Ямрада... мардумгӣҳро гӯянд ва ба арабӣ ябруҷуссанам хонанд [11,3,с.213]. Дар “ФБС” гунаҳои ябруҳ ва ябруҷуссанам бо ишора ба арабиасл будани вожаҳо мазкур аст ба маънои мардумгӣҳ [18, 8,с.8513]. Дар ҳамин фарҳанг муродифи арабии дигари ябруҳ низ омадааст: “Луффоҳ (ар.) – гиёҳе алафӣ... ; меҳргӣҳ; ябруҷуссанам” [18,7,с.4180]. Муаллифи фарҳанги “МФ” муродифи тоҷикии ин вожаро зикр кардааст: “Астаранг ябруҷуссанам бошад...” [20, с.144].

Чи тавре ки аз таҳлили боло бармеояд, аз тарзу усулҳои сохта шудани муарработ, ки Рашидӣ дар пешгуфтори “Рисолаи муарработ” зикр кардааст, дар “ДҚ” асосан муарработи бо усули табдили ҳарф ва зиёда ё иловашавии ҳарф созмонефта дучор мешавад.

Вобаста ба мавқеи ҷойгиршавии муарработ дар фарҳанги “ДҚ” онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

8. Овардани вожаи муарраб дар моддаи луғавии фарҳанг.

Дар баъзе мавридҳо шарҳи калимаи муарраби дар моддаи луғавӣ омада бо муродифот сурат мегирад. Лозим ба таъкид аст, ки муаллифи фарҳанг дар қисми шарҳ муродифоти тоҷикӣ, арабӣ ва аҳёна ҳиндуии вожаҳоро меорад.

- Найранҷ – афсун ва сеҳр бувад (32а);
- Бичишк – табиб бувад (121а);
- Сораҷ – шорак бувад ва батраҷро низ гӯянд (29б);
- Розиеҷ – волони бузург (35а);
- Талқ – абҳарро гӯянд (97б);
- Ябруҷ – гиёҳе аст беҳи ӯ сурати одамӣ дорад ва ба ҳиндӣ لکھمنی ва گھمنہ гӯянд (35б).
- Табошир – ҳиндӣ بنسلوجنار -ро гӯянд (580).

9. Бидуни муродиф шарҳ додани вожаи муарраб низ дар фарҳанг зиёд ба назар мерасад:

- Шираҷ – рағани тозаро гӯянд (33а);
- Соранҷ – мурғе заиф бувад (29б);
- Исфедоҷ – сапедаи арзиз гӯянд (35а) [12,1.55].

10. Дар моддаи луғавӣ овардани ҳам гунаи аслӣ ва ҳам гунаи муарраби калима:

- Гулнор ва ҷулнор – анорро гӯянд (56б);
- Марзангӯш ва марзанҷӯш – ба ҳиндӣ марва гӯянд (82а, 82б).

Дар ин мисол гунаи аслии вожа ва муарраби он дар моддаи луғавӣ омада, бо муродифи ҳиндӣ шарҳ дода шудааст.

11. Дар моддаи луғавӣ овардани гунаи аслии калима ва бо гунаи муарраб шарҳ додани он:

- Гавз -ҷавз бувад (76б).

Аз ин мисол метавон ба ҳулосае расид, ки дар даврони таълифи “ДҚ” дар вилояти Чандерии хиттаи Молво, ки фарҳанг дар он ҷо навишта шудааст, гунаи муарраби вожа, яъне ҷавз назар ба гунаи аслии он – гавз фаҳмотару роичтар будааст. Дар акси ҳол ал-Форукӣ гунаи асло бо муарраби он шарҳ наметод.

12. Дар моддаи луғавӣ овардани гунаи муарраб ва бо гунаи асл шарҳ додани он:

- Шанҷарф – шангарф бувад (96а);
- Зоч – зокро гӯянд (38а);
- Нишостаҷ – нишостаро гӯянд (93а);
- Сармақ -сурма бувад (96а).
- Шаҳдонақ – шаҳдоноро гӯянд (97а);
- Ҳалилаҷ – ҳалила бувад (35а);

- Манҷ – манг бувад (33а); Дар “ДҚ” моддаи луғавӣ дар гунаи анҷ омадааст, ки яқинаи саҳвулкалами котиб аст.

- Амлаҷ – омула бувад (35а);
- Сораҷ – шорак бувад ва батраҷро низ гӯянд (29б);

13. Дар мавридҳои алоҳида соҳиби “ДҚ” дар шарҳи моддаҳои луғавии муарраб калимаҳои муаррабро истифода мебарад.

- Нуғ – нуғ қазиз, ки ғалла бипаймоянд (92а).

Вожаи қазиз дар ин мисол, бино ба гуфти муаллифи “В” “порсии тозигашта, қазиз, қуфиз (Фарҳанги паҳлавӣ) андозааст, ки дар ҳар як шахристонҳои Эрон баробари вижае дорад [13, ҷ.2с.144];

Зиф – бурё бувад, ки дух бофанд (926): Вожаи бурё, бино бар таъкиди “В” оромии тозӣ шуда аст [13, ҷ.1, с.333].

- Чамаст – чавҳарест фурӯмоя, ки кабудӣ ба сурхӣ занад (276). Вожаи чавҳар, чи тавре ки зикраш рафт, муарраби гавҳар аст. Лозим ба таъкид аст, ки ин вожа на дар гунаи асл ва на дар гунаи муарраб ба ҳайси моддаи луғавӣ дар фарҳанги мавриди таҳлил наомада аст. Бинобар ин метавон гуфт, ки дар замони таълифи фарҳанг эҳтиёҷ ба шарҳу тавзеҳ надоштааст.

Қариб ҳамаи муаррабосте, ки дар “Донишномаи Қадархон” дучор мешаванд, вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд. Дар байни онҳо ҳамагӣ се вожаи иқтибосӣ ба назар расид:

- **Ҳалилач** – ҳалила бувад (35а). Дар “ҒЛ” “иҳлилич муарраби ҳалила” (аз Исмаи “Шарҳи “Хулосат-ул-ҳисоб”); ва дар “Суроҳ” бар вазни итрифал” (12, ҷ.1, с.102). Дар “БК” дар шарҳи вожаи “бадеҷ” омадааст: “Бадеҷ ҳалиларо гӯянд; ва он чизест ба андоми байзаи мурғ ва онро дар шираи қанд парварда кунанд ва хӯранд; ва дар “Муаййид-ул-фузало” онро балила навишта буданд; ва он давоест қобиз” [11, 1.с.160]. Дар “В” ҳалила ба чинси гиёҳӣ мансуб дошта шудааст [13.3, с.2159].

Дар “ФЧ” дар моддаи луғавии “бадеҷ” омадааст: “Бадеҷ – “ҳалила бошад” [9 ҷ.1, 783]. Соҳиби “ФБС” аз забони санскрит будани вожаҳо таъкид карда, гуфтааст, ки “ҳалила – меваест аз хонаводаи бодомӣ кӯҳӣ [18, ҷ.8, с.8372]. Дар “ФБС” баромади калимаи ябруҷ аз забони сурёӣ қайд шудааст [18, ҷ.8, с.8513].

Тарёк...⁶ бувад ва ҳар доруе, ки дафъи заҳр кунанд, онро тарёк низ гӯянд (976). Дар ФБС ин калима юнонии муарраб ва гунаи аслии он тарёк зикр шудааст [18, ҷ.3, с.1720].

Бе ҳеҷ шакку шубҳа се калимаи мазкур аз забонҳои юнонӣ, сурёӣ, санскрит ба забони форсӣ дар даврони қадим ворид гардида, сипас аз таркиби луғавии забони форсӣ ба арабӣ гузаштаанд. Чи тавре ки мутахассисон зикр кардаанд, “Робитаи забонҳои эронӣ бо дигар забонҳои ғайриэронӣ суннати таърихӣ бисёр қушан дорад. Ин робита бинобар осори хаттии забонҳои эронӣ аз навиштаҳои замони ҳахоманишӣ аз форсии бостон оғоз гардида, дар даврони дигарӣ таърихӣ ин забонҳо идома кардааст” [19, с.259-260]. Аз ин рӯ дар осори форсии бостон ва форсии миёна ба миқдори муайян калимаҳои юнонӣ, оромӣ, сурёӣ ва ҳиндӯӣ дучор мешаванд.

Аз нуқтаи назари сайри таърихӣ дар инкишофи забони тоҷикӣ муарработи “ДҚ”-ро ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

а) калимаҳое, ки гунаи муарраби онҳо дар таърихи инкишофи забони форсии тоҷикӣ камистеъмол ва гунаи аслашон серистеъмол аст: найранҷ – найранг, шохдонақ-шохдона, шираҷ-шира.

б) калимаҳое, ки гунаи аслашон ба нудрат қорбасти мешавад ва гунаи муарраби онҳо қариб пурра ҷои варианти аслиро гирифтаанд. Масалан, оранг-оранҷ, найранҷ-найранг.

в) калимаҳое, ки гунаи аслашон нисбат ба муарраб камистеъмол аст: пил-фил, гавз-ҷавз.

г) калимаҳое, ки ҳам гунаи асл ва ҳам гунаи муарраби онҳо серистеъмол аст: гавҳар -ҷавҳар.

Дар асоси таҳлили муарработе, ки дар фарҳангномаи “ДҚ” дучор мешаванд, ба хулосаҳои зерин расидан мумкин аст. Пеш аз ироаи хулосаҳо лозим мешуморем як нуктаро махсусан таъкид кунем: мулоҳизаҳое, ки дар поён баён мешаванд, танҳо ба фарҳанги “ДҚ” дахл доранд. Барои ошкор сохтани манзараи умумии истифодаи муарработ дар фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикӣ дар давраи аввал, яъне қарнҳои XI- XV ҳамаи фарҳангҳои дастрасро аз ин нуқтаи назар мавриди таҳлил қарор додан лозим аст, ки дар ҳаҷми як мақола

⁶ хондани як калима дар ин моддаи луғавӣ даст надод.

ба субут расондани ин кор имконнопазир мебошад. Аз ин рӯ, хулосаҳои мо танҳо ба фарҳанги “ДҚ” мансуб мебошад ва хусусияти муқаддамотӣ доранд.

1. Овардани гунаи муарраби вожаҳо дар ҳама фарҳангҳои асрҳои XI – XV, аз ҷумла дар “ЛФ”, “СФ”, “МФ”, “ФҚ”, “ДА”, “ДҚ” ба ҷашм мерсад, ҳарчанд аз лиҳози теъдоди муарработ дар фарҳангномаҳо тафовут вучуд дорад.

2. Дар фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикии асрҳои XI- XV истилоҳҳои таъриб ва муарраб ба нудрат дучор мешаванд. Ба ибораи дигар ғӯем, дар асрҳои XI-XV дар фарҳангномаҳо муарработ ва таъриб чун истилоҳи забоншиносӣ он қадар ҳам роиҷ набудааст.

3. Дар фарҳанги “ДҚ” -и ал-Форуқӣ бештар аз 30 вожаи муарраб ба назар расид, ки аксари онҳо бо усули табдили ҳарф ва зиёда ё иловашавии ҳарф созмон ёфтаанд.

4. ал -Форуқӣ калимаҳои муаррабро ҳам дар моддаи луғавии фарҳанг ва ҳам дар қисми шарҳи фарҳанг меорад. Дар баъзе мавридҳо муаллифи фарҳанг дар моддаи луғавӣ ҳам гунаи асли ва ҳам шакли муарраби онро меорад.

5. Дар аксар маврид вожаҳои муарраб бо муродифҳои форсӣ, Ҳиндӣ, арабӣ, шарҳу тавзеҳ қарда шудаанд.

6. Аҳёнани вожаҳои муарраби моддаи луғавӣ бо вожаҳои муарраби дигар шарҳ дода шудаанд.

7. Аз лиҳози баромад вожаҳои муарраби дар фарҳанги “ДҚ” дучор шуда, асосан тоҷикиасланд, ҳарчанд аҳёнани вожаҳои сурёӣ, юнонӣ, санскрит низ ба назар мерасанд.

8. Аз нуқтаи назари камистеъмолиро серистеъмолӣ вожаҳои муарраби фарҳанги “ДҚ” ро ба се гурӯҳ ҷудо қардан мумкин аст:

а) калимаҳое, ки гунаи муарраби онҳо камистеъмол ва гунаи аслиашон серистеъмол аст;

б) калимаҳое, ки гунаи аслиашон ба нудрат истифода мешавад ва гунаи муаррабошон серистеъмол аст;

в) калимаҳое, ки ҳам гунаи асл ва ҳам муарраби онҳо серистеъмол аст.

Рӯйхатти ихтисораҳо: ДҚ- Донишномаи Қадархон; ЛФ-Луғати фурс; СФ –Сихоҳ-ул-фурс; ФҚ- Фарҳанги Қаввос; ТА –Тухфат-ул-аҳбоб; МҚ -Меъёри Ҷамолӣ; ДА-Дастур-ул-афозил; МФ-Маҷмуат-ул-фурс; ФҶ-Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ; ФР-Фарҳанги Рашидӣ; ФБС-Фарҳанги бузурги сухан; В- Вожаёб; БҚ-Бурҳони қотеъ; ФЗТ-Фарҳанги забони тоҷикӣ; ТСРЯ -Толковый словарь русского языка; ГЛ –Ғиёс- ул- луғот; ЛД -Луғатномаи Деххудо; ФФ ба Р- Фарҳанги форсӣ ба русӣ.

ПАЙНАВИШТ:

1. Баҳор, Муҳаммадҷаъӣ. *Сабкиносии таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Талхиси Саййидбутолиби Миробидинӣ.* – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
2. Қурбонова С.З. *Аз таърихи фарҳангҳои муарраб/Ховариносии муосир ва дурнамои рушди он: масоили забониносии, матниносии ва робитаҳои адабӣ (Маводди конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ, 28-29-уми октябри соли 2024).* – Ҳуҷанд, 2024. - С. 133-139.
3. Алиева Ф.Н. *Арабизированная и фарсизированная лексика в “Гияс-ул-луғот” Мухаммада Гиясуддина Ромпури.* АҚД. – Душанбе, 2017. – 23 с.
4. Раупов, Ҳафиз. *“Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” ҳамчун сарҷамаи лексикографии тоҷику форс.* – Душанбе, 1978. – 191 с.
5. ал-Форуқӣ, Ашраф ибни Шараф ал-Музаққир. *Донишномаи Қадархон. Фароҳамовардагони матн, муаллифони муқаддима ва тавзеҳот Н.И. Ғиёсов ва Р.А. Низомиддинова.* – Ҳуҷанд: Ношир, 2013. – 33+554 с.+24 с.
6. Татавӣ, Абдулрашид ибн Абдулғафур -ал-Ҳусайнӣ ал-Маданӣ. *Рисолаи муарработ. Замимаи китоби: Фарҳанги Рашидӣ. Ҷ.2. Ба таҳқиқ ва тасҳеҳи Мухаммади Аббосӣ.* – Техрон, 1337 х. – 75 с.

7. Асадиш Тӯсӣ. Лугати фурс.Муқаддима, таҳия, таълиқот, ҳошия ва феҳристи Нурулло Ғиёсов.-Хуҷанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.
8. Наҳҷувонӣ,Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳ.Сиҳоҳу-л-фурс.Пеишгуфтор, таҳияи матн ва феҳристи алифбоии лугот Ғоиб Мирзоев. – Душанбе: Гулнақиш, 2023. – 406 с.
9. Инҷуи Шерозӣ, Мир Ҷамолуддин Ҳусайн ибни Фаҳруддин ибни Ҳасан.Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ / Вироскаи Раҳими Афифӣ.Дар ду ҷилд. – Машиҳад, 1351. – Ҷ. 1, 1334 с., ҷ.2, 1335. – 2607с.
- 10.Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография. X-XV вв. – Москва: Наука,1989. – 166 с.
- 11.Бурҳон, Муҳаммадҳусайн. Бурҳони қотей / Таҳияи матн бо пеишгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва фуҳристи Амон Нуров. – Душанбе: Адиб, ҷ.1, 1993, 416 с.; Ҷ.2, 2004, 424 с.; Ҷ. 3, 2014, 398 с.
- 12.Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёс-ул-лугот / Таҳияи матн бо пеишгуфтор,мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. – Душанбе: Адиб,ҷ.1,1987,480; Ҷ.2, 1988, 418 с.
- 13.Вожайёб.Фарҳанги баробариҳои порсии вожагони бегона. Фароҳамоваранда Абулқосими Партав.Дар се ҷилд. – Теҳрон: Асотир, 1377. – Ҷ1.,730с.; Ҷ.2,731-1480; Ҷ.3, 1481. – 2206 с.
- 14.Берунӣ, Абурайҳон.ас-Сайдана фи-т-тиб.Тарҷумаи форсии Абубакр ибни Алӣ ибни Усмон Исфар ал-Косонӣ.Таҳияи матн ва муқаддимаи номзади илмҳои филологӣ Аҳмад Ҳоҷизодаи Мадрушкатӣ. - Душанбе, 2017. – 364 с.
- 15.Персидско-русский словарь / Руководитель Ю.А.Рубинчик. – Москва: Советская энциклопедия,1970. – Т. 1, 868 с.; Т.2, 784 с.
- 16.Ожегов С.И. Словарь русского языка.19-е издание, исправленное. – Москва: Русский язык, 1987. – 750 с.
- 17.Балёнӣ, Тақиуддин Авҳадӣ. Сурмаи Сулаймонӣ. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пеишгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Фирӯзахон Ғиёсова. – Хуҷанд: Нури маърифат,2006. – 484 с.
- 18.Анварӣ, Ҳасан. Фарҳанги бузурги сухан. Дар ҳаит муҷаллад. Ҷилди 8. – Теҳрон: Сухан, 1381. – 8592 с.
- 19.Саймиддинов, Додихудо. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001. – 310+94 с.
- 20.Ҷорутӣ, Абулало Абдулмуъмин. Фарҳанги Маҷмуат-ул-фурс / Тасҳеҳ ва шарҳи вожагон ба қалами Азизуллоҳи Ҷувайнӣ. – Теҳрон, 1378. – 358 с.

REFERENCES:

1. Bahor, Muhammadtaqi. Stylistics or History of the Evolution of Persian Prose. Edited by Sayyidbutolibi Mirobidini. – Dushanbe: Bukhoro, 2012. – 570 pp.
2. Qurbonova, S.Z. From the History of Arabized Dictionaries / Modern oriental studies and its development prospects: issues of linguistics, textual studies and literary relations (Materials of the International Scientific-Theoretical Conference, October 28-29, 2024). – Khujand, 2024. - PP. 133-139.
3. Aliyeva, F.N. Arabized and Persianized Lexicon in Muhammad Ghiyasuddin Rampuri's "Giyas-ul-lugot": Abstract of Candidate Dissertation. – Dushanbe, 2017. – 23 pp.
4. Raupov, Hafiz. "Farhangi Jahongiri" as a Source of Tajik and Persian Lexicography. – Dushanbe, 1978. – 191 pp.
5. al-Foruqī, Ashraf ibni Sharaf al-Muzakkir. Qadarkhan Encyclopedia. Compilers of the text, authors of the introduction and commentaries N.I. Giyosov and R.A. Nizomiddinova. – Khujand: Noshir, 2013. – 33+554 pp.+24 pp.
6. Tatavī, Abdurrahshid ibn Abdulgʻafur -al-Husaynī al-Madanī. Treatise on Arabized Words. Appendix to the book: Farhangi Rashidi. Vol. 2. Edited and corrected by Muhammadi Abbosī. – Tehran, 1337 kh. [1958/1959 AD]. – 75 pp.

7. *Asadii Tūsī. Lughati Furs. Introduction, preparation, annotations, glosses and list by Nurullo Ghiyosov. – Khujand: Nuri Ma'rifat, 2015. – 492 pp.*
8. *Nakhchuvonī, Muhammad ibni Hindushoh. Sihah al-Furs. Preface, text preparation and alphabetical list of words by Ghoib Mirzoev. – Dushanbe: Gulnaqsh, 2023. – 406 pp.*
9. *Injūi Sherozī, Mir Jamaluddin Husayn ibni Fakhruddin ibni Hasan. Farhangi Jahangiri. Edited by Rahimi Afifi. In two volumes. – Mashhad, 1351 [1972/1973 AD]. – Vol. 1, 1334 p., Vol. 2, 1335-2607 pp.*
10. *Bayevskiy, S.I. Early Persian Lexicography. 10th-15th Centuries. – Moscow: Nauka, 1989. – 166 pp.*
11. *Burhon, Muhammadhusayn. Burhani Qati'. Text preparation with preface, attachments, commentaries and list by Amon Nurov. – Dushanbe: Adib, Vol. 1, 1993, 416 pp.; Vol. 2, 2004, 424 pp.; Vol. 3, 2014, 398 pp.*
12. *Ghiyosuddin, Muhammad. Ghiyas al-Lughat. Text preparation with preface, attachments, commentaries and list by Amon Nurov. – Dushanbe: Adib, Vol. 1, 1987, 480 pp.; Vol. 2, 1988, 418 pp.*
13. *Vojayob. Dictionary of Persian Equivalents of Foreign Words. Compiler Abulqosimi Partav. In three volumes. – Tehran: Asotir, 1377 [1998/1999 AD]. – Vol. 1, 730 pp.; Vol. 2, 731-1480 pp.; Vol. 3, 1481-2206 pp.*
14. *Berunī, Abū Rayhān. as-Saydana fi-t-tib. Persian translation by Abubakr ibni Ali ibni Usmon Isfar al-Kosoni. Text preparation and introduction by Candidate of Philological Sciences Ahmad Hojizodai Madrushkati. – Dushanbe, 2017. – 364 pp.*
15. *Persian-Russian dictionary / Director Yu.A. Rubinchik. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1970. – V. 1, 868 pp.; V. 2, 784 pp.*
16. *Ozhegov, S.I. Dictionary of the Russian Language. 19th edition, corrected. – Moscow: Russian, 1987. – 750 pp.*
17. *Balyonī, Taqiuddin Avhadī. Surmai Sulaimani. Text compiler, author of the preface, notes, explanations, list and article Fīrūzakhon Ghiyosova. – Khujand: Nuri Ma'rifat, 2006. – 484 pp.*
18. *Anvarī, Hasan. Great Encyclopedia. In eight volumes. Jildi 8. – Tehran: Sukhan, 1381 [2002/2003 AD]. – 8592 pp.*
19. *Saymiddin, Dodikhudo. Word-combination of the Middle Persian Language. – Dushanbe, 2001. – 310+94 pp.*
20. *Jārūtī, Abulalo Abdulmu'min. Majmuat-ul-Furs dictionary. Correction and explanation of words by Azizullohi Juvayni. – Tehran, 1378 [1999/2000 AD]. – 358 pp.*